

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

əlyazması hüququnda

SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ MODELƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

İxtisas: 5901.01-Beynəlxalq münasibətlər

Elm sahəsi: siyasi elmlər

İddiaçı: **Turxan Raquf oğlu Süleyman**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Məhərrəm oğlu Musa

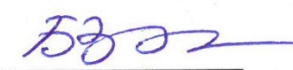
Rəsmi opponetlər: siyasi elmlər doktoru, professor
Hadı Musa oğlu Rəcəbli

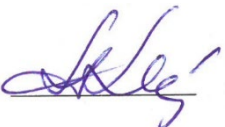
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ləman Zahid qızı Qarayeva

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sənan Səməndər oğlu Həsənov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik

Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: siyasi elmlər doktoru, prof. əvəzi

Ziyafət Ziya qızı Həbibova

Elmi seminarın sədri: siyasi elmlər doktoru, professor

Adil Mirabdulla oğlu Mirabdullayev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hazırda beynəlxalq təhlükəsizliyi və sabitliyi birbaşa ciddi təhdid edən siyasi münaqişələr və onların yaratdığı çoxsaylı problemlər bəşəriyyəti xüsusilə düşündürür, qayğılandırır. Müasir politoloji tədqiqatlar çərçivəsində siyasi münaqişələr və onların həlli modelləri həm nəzəri, həm də praktik aspektlərdən xüsusi maraq doğurur. Yeni beynəlxalq şəraitdə siyasi münaqişələrin həlli modellərinin araşdırılması və onlardan daha optimalının dünyanın ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan münaqişələrin tənzimlənməsində tətbiqi zərurəti dərin və sistemli tədqiqatlara tələbatı xeyli artırır. Bu cəhətdən də siyasi münaqişələrin həlli modellərinin müqayisəli təhlilinə dissertasiya mövzusunun həsr edilməsi yetərli elmi və əməli əsaslara malikdir.

Bu mühüm məsələ əzəli tarixi ərazilərini 30 il ərzində işğal altında saxlayan təcavüzkar Ermənistan dövləti ilə münaqişəyə cəlb olunmuş Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətində də özünü hər zaman göstərirdi. Bununla bağlı Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın mövqeyini ifadə edərək vurğulayırdı ki, *“beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədlər çərçivəsində olan ərazilərimizi heç bir vaxt heç kəsə verməyəcəyik.”*¹

Bütün bunlardan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, problemin elmi araşdırılma zərurətini əsaslandıran çoxlu köklü səbəblər və amillər mövcuddur. Onları da qruplaşdıraraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Birincisi, yeni dünya düzəni və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri: “Soyuq müharibə”dən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni mərhələyə, yəni münaqişələrsiz dövrə daxil olacağı baxışı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tez-tez səsləndirilirdi. Lakin ikiqütblü dünya sisteminin dağılmasından sonra da beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatı problemi mövcuddur. Nəticədə müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi münaqişələrin yaranması

¹ Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında (kəlamlar, sitatlar, aforizmlər) / red. Vəliyev X. – Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, – 2008. – s. 17.

və səbəbləri ilə bağlı bir sıra fərqli meyillər meydana gəlir. Sözsüz ki, bu vəziyyət də siyasi münaqişələrin həlli yollarının elmi cəhətdən işlənib hazırlanması zərurətini şərtləndirir.

İkincisi, regionlararası qeyri-bərabər inkişaf problemləri: müasir dövrdə dövlətlərin aparıcı ümumi iqtisadi göstəricilərinin artması və siyasi təsisatların demokratikləşməsinə baxmayaraq, bir çox ölkələrdə hökm sürən qeyri-sabitlik və dünyadakı qeyri-bərabər inkişaf ² problemləri zəminində beynəlxalq siyasi münaqişələr çoxalmaqda davam edir. Belə bir durum isə, öz növbəsində, müvafiq elmi tədqiqatlara tələbat yaradır.

Üçüncüsü, münaqişələrin həllinə yanaşmada konseptual və vahid hüquqi bazanın olmaması problemi: məlum olduğu kimi, beynəlxalq birlik və böyük dövlətlər mövcud separatizmə qarşı qətiyyətli və ədalətli mübarizə aparmadıqca, proseslər daha da genişlənərək və dərinləşərək dünyanı yeni-yeni ərəzi, irqi, dini, milli və s. münaqişələrə sürükləyir. Digər tərəfdən də münaqişələrin həllinə yanaşmada beynəlxalq hüququn prinsipləri arasında “ziddiyyətli” məqamların olması və bu baxımdan da nizamlamada ardıcıl, qətiyyətli tədbirlərin görülməməsi kimi meyillər də aşkarlanır. ³ Bizcə, bu kimi düşündürücü məsələlərə yetərli elmi qiymət vermək lazımdır.

Dördüncüsü, mövcud həll modellərinin digər münaqişələrin nizamlanmasına tətbiqi məsələləri: müasir dövrdə müxtəlif regionlarda baş verən siyasi münaqişələrin dinc yolla həllinin səmərəli və optimal formalarının işlənib hazırlanması da mühüm vəzifə olaraq qalır. Bundan əlavə, həll modellərinin heç də hamısı optimal və qənaətbəxş sayılmır. Çünki hər hansı bir modelin digər münaqişələrin həllinə tətbiqi zamanı dövlət quruluşunun (unitar, federativ və s.)

² Nominal GDP per capita. IMF Data Mapper. International Monetary Fund: [Electronic resource] / –2020, 30 October.

URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>

³ Цуциев, А. Перспективы урегулирования Осетино-Грузинского конфликта в Южной Осетии и вокруг него // Бюллетень Центра социальных гуманитарных исследований Владикавказского Института управления, – Владикавказ: – 1999. №2, – с. 113.; Shaw, M.N. International law. Sixth edition / M.N.Shaw. – New York: Cambridge University Press, – 2008. – p. 478.

nəzərə alınmaması halı mövcud idarəçilik təsisatının dəyişdirilməsi zərurəti (bir dövlət quruluşundan digərinə keçidə məcburetmə) kimi problemlər yaradır. Belə problemlər kontekstində həll modellərinin daha əhəmiyyətli və səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilərək digər münaqişələrlə bağlı sınaqdan keçirilməsi məsələləri də müvafiq, davamlı elmi-nəzəri tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Beşincisi, münaqişələrin dinamikliyi və beynəlxalq təcrübədə onların həllində hərbi variantdan istifadə: münaqişələrin həllində diplomatik danışıqların nəticəsizliyi, eləcə də onların tənzimlənməsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların, yaxud xüsusi yaradılmış vasitəçi qurumların qəbul etdikləri sənədlərin icra olunmaması hərbi vasitələrdən istifadə edilməsi məcburiyyətini ortaya qoyur. Dünya təcrübəsini nəzərdən keçirərək buna bir sıra misallar göstərmək olar.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı BMT TŞ-nin qəbul etdiyi dörd qətnamə icra olunmadığı üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərbi variantla uğurlu həllini reallaşdırdı. Bununla da, rəsmi Bakı BMT TŞ-nin erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını nəzərdə tutan qətnamələrini yerinə yetirdi. Məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mühüm bir məqamı vurğulamışdır: *“Nəticədə Azərbaycan bu qətnamələri beynəlxalq hüququn normaları çərçivəsində özü həyata keçirdi. Biz ədaləti, beynəlxalq hüququn normalarını bərpa etdik. Biz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini özümüz yerinə yetirdik.”*⁴ Beləliklə, Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi artıq öz həllini tapsa da bu böyük qələbənin yaratdığı təcrübənin siyasi aspektlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

⁴ İlham Əliyev BMT-nin Azərbaycanda yeni təyin olunmuş rezident əlaqələndiricisini qəbul edib: [Elektron resurs] / – 2021, 24 avqust. URL: <https://president.az/articles/52819>

Siyasi münaqişələrin həllinin çoxvariantlılığı və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin də artıq uğurla nizamlanma təcrübəsi hər iki məsələnin əhatəli və hərtərəfli elmi tədqiqini zəruri edir. Fikrimizcə, bu problem indiyədək sistemli şəkildə və ayrıca tədqiq edilməsə də, konkret məsələlər üzrə Qərbdə, Rusiya, Türkiyə və Azərbaycanda müəyyən araşdırmalar vardır. Buna görə də, siyasi münaqişələrin nizamlanmasının mümkün variantlarına dair aparılan bəzi araşdırmalara qısaca nəzər yetirək.

Belə ki, struktur funksionalizmi və münaqişə nəzəriyyəsini birləşdirməyə çalışan ilk sosioloq L.A. Kozer bu yolla münaqişələrin funksiyalarını müəyyənləşdirmişdir. Onunla yanaşı münaqişə və müharibə fenomenini araşdıran tədqiqatçılardan C.E. Doqerti, R.L. Pfalzqrafın əsərlərində bəzi nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür.⁵

Siyasi münaqişələrin bir növü olan etnosiyasi münaqişələr üzrə mütəxəssis D. Horovitzin əsəri də mühüm elmi dəyərləndirmələri ilə seçilir. Digər qərb tədqiqatçısı M. Esmən siyasi münaqişələrin etnik plüralizm nəticəsində yaranması tezisini müdafiə etmişdir.⁶

Bir sıra sanballı tədqiqatlar nəticəsində beynəlxalq hüququn prinsipləri arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsinə dair fərqli elmi-siyasi yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Bu sahədə M. Halperin və D. Şeffər və B.A.Bozcekin baxışları və araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.⁷

Dissertasiyada verdiyimiz təsnifatda özünə yer alan unitar dövlətlərdə həll modellərinə dair tədqiqatlar isə daha çox konkret nizamlanma təsisatları ilə bağlı aparılmışdır. Bu cəhətdən S. Erikson, L.İ. Yohansan və B. Sundbakın Aland adaları, habelə R. Steiningerin

⁵ Coser, L.A. The Functions of Social Conflict / L.A. Coser. – New York: Routledge-Taylor & Francis Inc, – 1956. p. 29-31.; Dougherty, J.E. Contending theories of international relations / J.E. Dougherty, R.L. Pfaltzgraff. – New York: Harper & Row, – 1990. – p. 189.

⁶ Milton, J.E. Ethnic Politics / J.E.Milton. – New York: Cornell University Press, – 1994. – p. 2-3; Donald, L.H. Ethnic Groups in Conflict / L.H.Donald. – Berkeley: University of California press, – 1985. – 680 p.

⁷ Halperin, M. Self-Determination in the New Order / M. Halperin, D.Scheffer. – Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, – 1996. – 178 p.; Bozcek, B.A. International law: a dictionary / B.A.Bozcek. – Oxford: The Scarecrow? – 2005. – 427 p.

Cənubi Tirol modellərinə aid araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və elmi maraq yaradır⁸. Bununla yanaşı, amerikalı araşdırmaçılar P. King, V. Livingston və L. Svis federativ quruluşlu multikultural cəmiyyətlərdə federalizmin ümumi elmi əsaslarını müəyyən etməyə çalışmışlar.⁹ Böyük Britaniyalı tədqiqatçı M. Forsays və D. Elazarın isə konfederativ sistemlərdə “Konfederativ ittifaq” modelinə dair araşdırmaları da faydalı nəzəri təhlil baxımından fərqlənir.¹⁰

Milli tarixşünaslığımızda Qarabağın siyasi tarixinə dair xeyli sayda elmi tədqiqatlara rast gəlinir. Lakin dissertasiyaya dair elmi ədəbiyyat nəzərdən keçirilərkən daha çox problemin həlli variantlarının tədqiqinə yardımçı ola biləcək araşdırmalara üstünlük verilmişdir. Bu kontekstdə R. Mehdiyevin, Y. Mahmudovla K. Şükürovun, E. Əhmədovun və K. Ruintənin və başqalarının əsərləri elmi-nəzəri və əməli dəyərləri ilə əhəmiyyət kəsb edirlər.¹¹

Qarabağın siyasi tarixi eyni zamanda Qər b və Rusiya araşdırmaçılarının əsərlərində də təhlil edilmişdir. Belə ki, S. E. Cornel, S.N. Qlinka, N.N. Şavrov S.A. Uimz, T. Vaal və A.M.

⁸ Erikson, S. Sülh adaları. Aland adalarının muxtariyyəti, demilitarizasiyası və neytrallığı / S.Erikson, L.Yohansan, B.Sundbak. – Bakı:– Aysberq MMC, – 2006. – 127 s.; Steininger, R. South Tyrol: A Minority Conflict of the Twentieth Century / R. Steininger. – Richmond: Taylor & Francis Inc, – 2003. – 182 p.

⁹ King, P.T. Federalism and Federation / P.T. King. – London: Johns Hopkins University Press, – 1982. – 160 p.; Federalism as an essentially contested concept: a discuss: [Electronic resource] / – 2019, 13 June. URL: <https://www.nigeriaworlds.com/articles/2011/jan/301.html>; Linder, W.S. Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies. Third Edition, Revised and Updated / W.S.Linder.–London: Palgrave Macmillan, – 2010. – 246 p.

¹⁰ Forsyth, M. Unions of states: the theory and practice of confederation / M.Forsyth. – New York: Holmes & Meier Pub, – 1981. – 236 p.; Elazar, D.J. Federal systems of the world: a handbook of federal, confederal and autonomy arrangements. Second edition / D.J.Elazar. – Harlow, Essex: Longman Current Affairs, –1994. – 364 p.

¹¹ Mehdiyev, R.Ə. Gorus - 2010: absurd teatrı mövsümü / R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Şərq-Qər b, – 2010. – 96 s.; Mahmudov, Y.M. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər / Y.M.Mahmudov, K.K.Şükürov.–Bakı: Təhsil,–2009. – 143 s.; Ruintən, K.F. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyasəti / K.F.Ruintən. – Bakı: Adiloğlu, – 2008. – 260 s. və başqaları.

Skibitskinin əsərlərində Qarabağ tarixi, eləcə də münaqişənin səbəbləri araşdırılmışdır.¹²

Qeyd edək ki, siyasi münaqişələrin nizamlanmasına dair dünya təcrübəsinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində tətbiqi məsələlərinə aid tədqiqatlar, demək olar ki, çox az saydadır. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin həll modellərindən istifadə məsələləri professor İ. Musa tərəfindən də tədqiq edilmişdir.¹³ Ə. Abbasov və H. Xaçatryan öz əsərlərində bəzi modellərlə bağlı elmi mülahizələrini açıqlamışlar.¹⁴ E. Şahinoğlunun tədqiqatlarında müvafiq modellərə dair faydalı məlumatlar verilmiş və onların Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.¹⁵

Dissertasiya tədqiqatının əhatə etdiyi ayrı-ayrı konkret məsələlərə dair araşdırmalarla bağlı belə bir qruplaşdırma da aparmaq olar:

- siyasi münaqişələr və NATO-nun sülhyaratma əməliyyatları (K. Məmmədov, Ə. Abbasov);
- diplomatik danışıqların xüsusiyyətləri, formatları və s. (V. Cəfərov, V. Lebedeva, V. Kazimirov);

¹² Cornell, S.E. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus / S.E.Cornell. – Richmond: Taylor and Francis, –2005. – 480 p.; Глинка, С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении / С.Н.Глинка. – Москва: Лазаревых Ин-та вост. яз., – 1831. – 142 с.; Шавров, Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам / Н.Н.Шавров. – СПб: Рус. собрание, – 1911. – 148 с.; Uimz, S.A. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri / S.A.Uimz. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 388 s.; Vaal, T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında / T.Vaal. – Bakı: İlay MMC, – 2008. – 344 s.; Скибицкий, А.М. Карабахский кризис // «Союз».– 1991. № 7, – с. 4.

¹³ Musa, İ.M. Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik / İ.M.Musa. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2011. – 776 s.

¹⁴ Abbasov, Ə. Qarabağ münaqişəsinin həlli variantları: ideyalar və reallıq / Ə.Abbasov, H.Xaçatryan. – Bakı: AREAT, – 2002. – 44 s.

¹⁵ Şahinoğlu, E. Dağlıq Qarabağ: statusuz status. Dünyanın 10 muxtariyyət təcrübəsi / E.Şahinoğlu. – Bakı: Qanun, – 2010. – 80 s.

- Qafqazda münaqişələr və insan hüquqları (R. Sevdimaliyev, A. Aslanlı);
- ATƏT-in Lissabon və digər sammitlərində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı müzakirələr (V. Quluzadə, T. Hakala) ¹⁶.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini siyasi münaqişələrin həlli modelləri, predmetini isə həmin modellərin xüsusiyyətləri, onların müqayisəli təhlili nəticəsində müəyyən olunmuş oxşar və fərqli cəhətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi mövcud nəzəri-konseptual yanaşmaların və dünya təcrübəsinin təhlili əsasında siyasi münaqişələrin həlli modellərinin müqayisəsinin aparılmasından ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin isə aşağıdakı üç istiqamət üzrə qruplaşdırılması məqsəduyğun bilinmişdir:

Birincisi, siyasi münaqişələrin həlli modellərinin öyrənilməsi baxımından:

- etnosiyasi münasibətlərin siyasi-hüquqi nizamlanma modellərinin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi;

¹⁶ Məmmədov, K.C. NATO-nun sülhyaratma əməliyyatları və tərəfdaş ölkələrin iştirak səviyyəsi // “Beynəlxalq münasibətlər, milli təhlükəsizlik, geoiqtisadiyyat və geosiyasətin fundamental və tətbiqi problemləri” elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: MBM, – 2015. – s. 207-201; Cəfərov, V.B. Danışıqların aparılması texnologiyası. Dərs vəsaiti. / V.B.Cəfərov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2016. – 175 s.; Лебедева, М.М. Технология ведения переговоров / Москва: М.М.Лебедева. – Москва: Аспект Пресс, – 2010. – 192 с.; Казимиров, В.Н. Нагорный Карабах должен участвовать в переговорах: [Электронный ресурс] / – 2017, 30 сентября. URL:<http://www.vn.kazimirov.ru/k104.htm>; Севдимальев, Р. Этнические конфликты и права человека на кавказе (на примере нагорно-карабахского конфликта) // Центральная Азия и Кавказ, – Швеция: СА&С press, – 2002. №1, – с. 104-114.; Aslanlı, A.A. Ermənistan'ın Azərbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu; Azərbaycan'ın Meşru Müdafaə Hakkı Devam Ediyor Mu? // Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ankara: – 2003. – № 9, – s. 94-117; Гулузаде, В.М. Лиссабонский саммит ОБСЕ – миф или реальность // Центральная Азия и Кавказ, – Швеция: СА&С press, 1999. № 2(3), – с. 89-97.; Hakala, T. The OSCE Minsk Process: A balance after five years // Helsinki Monitor, – Buffalo: – 1998.v. 9, Issue 1, – p. 5-14.

- siyasi qarşıdurmaların tənzimlənməsinə aid modellərin təhlil və müqayisə edilməsi.

İkincisi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair danışıqların nəticəsizliyi prizmasından:

- münaqişənin səbəblərinin, mərhələlərinin və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- danışıqlar prosesinin tədqiq edilməsi, vaxtla mövcud nəticəsizliyin səbəblərinin araşdırılması və Ermənistanın daim qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsinin açılıb göstərilməsi;

- ATƏT-in Minsk Qrupunun təklif etdiyi həll modellərinin hüquqi-siyasi yönərdən səciyyələndirilməsi; Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi prizmasından dəyərləndirilməsi;

Üçüncüsü, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərbi yolla həlli zərurəti kontekstində:

- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində hərbi variantdan istifadə sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi problemlərinin araşdırılması və gəlinən qənaətlər;

- Vətən müharibəsi ərəfəsində Ermənistanın təxribatlarının intensivləşməsi fonunda regionda geosiyasi və hərbi vəziyyətin dəyərləndirilməsi;

- 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi nəticəsində regionda yaranan yeni geosiyasi vəziyyətin təhlil edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin əhatə etdiyi məsələlərin araşdırılması zamanı istifadə olunan tədqiqat üsulları ilə bağlı bunlar vurğulana bilər:

- siyasi münaqişələrin həll-nizamlanma variantlarının nəzəri və praktiki məsələlərinin elmi araşdırılması sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil metodları ilə gerçəkləşdirilmişdir;

- siyasi münaqişələrin həlli modellərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına tətbiqi məsələləri məntiqi-tənqidi dəyərləndirmə və faydalı polemika üsulları ilə araşdırılmışdır;

- dissertasiyanın elmi nəticələrinin ümumiləşdirilməsi isə problemlərə rəşional-obyektiv yanaşma metodu ilə aparılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Müasir dövrdə beynəlxalq siyasi münaqişələrin yaranma səbəbləri müxtəlifdir, dəyişkəndir. Bu vəziyyətdə onların həlli yollarının tapılması işi çətinləşir və problem potensial təhlükə olaraq qalmaqda davam edir.

2. Regionlararası qeyri-bərabər inkişaf problemləri fonunda siyasi münaqişələr çoxalmaqdadır. Bir sıra kənar amillərin və “ikili yanaşma” siyasətinin təsiri nəticəsində siyasi münaqişələrin vahid həlli modelinin işlənilməsi hazırlanması məsələsi xeyli mürəkkəbdir.

3. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin həlli modellərinin uğurlu və qüsurlu cəhətləri mövcuddur. Buna görə də mövcud nizamlanma variantları hər zaman uğurlu nümunələr yarada bilmir.

4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair uzunmüddətli danışıqlar prosesi vasitəçilərin daha çox status-kvonun saxlanılmasına meyilli olduqları üçün öz mürəkkəbliyi ilə seçilirdi. Təcavüzkar Ermənistanın mövqeyi səbəbindən danışıqlarda davamlı nəticəsizlik vəziyyəti daha da qəlizləşdirirdi.

5. Münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi kontekstində ermənipərəst mövqedən çıxış edən Fransanın da olduğu ATƏT-in Minsk Qrupunun “fəaliyyəti” heç bir nəticə vermədi. BMT TŞ-nin qətnamələrinin icrası məqsədyönlü olaraq “unudulurdu”.

6. Siyasi münaqişələrin həlli modellərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına tətbiqi bir sıra səbəblərdən mümkün olmadı. Nəticədə münaqişənin hərbi yolla uğurlu həlli təcrübəsi xüsusi elmi-siyasi maraq yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində:

- münaqişə bölgələrinin yekun siyasi statusunun müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq hüquqda özünə yer alan prinsiplərarası və terminlərarası “münasibətlər-ziddiyyətlər” məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir;

- siyasi münasibətlərin konstitusional-müqavilə əsəsindəki həll modelləri dövlət quruluşu formalarına uyğun olaraq təsnifatlaşdırılmış və sistemləşdirilmişdir;

- vaxtılı Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın reallaşdırdığı qanunsuz məskunlaşdırma kimi vacib məsələ münaqişədə yeni hal və problem olaraq səciyyələndirilmişdir;

- Aprel döyüşlərinin, eləcə də Günnüt zəfərinin siyasi-diplomatik nəticələri elmi dövriyyəyə cəlb olunmuş və dəyərləndirilmişdir;

- vaxt ilə münaqişənin nizamlanmasına bu və ya digər dərəcədə uyğun gələn siyasi həll modelləri ayrı-ayrılıqda və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir;

- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində hərbi varinatından istifadə haqqı-hüququ və 44 günlük Vətən müharibəsinin hərbi-siyasi nəticələri hərtərəfli araşdırılmış və yeni geosiyasi-diplomatik reallıqlar təhlil edilməyə çalışılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatı bir çox aspektlərdən mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onun materiallarından və elmi nəticələrindən faydalanılması baxımından bunlar önə çəkilmişdir:

- tədqiqatda gəlinən qənaətlər bu problemə aid yeni-yeni elmi araşdırma istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslar verir;

- elmi araşdırmadan Azərbaycanda beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət problemlərinə dair dərsləklərin, tədris vəsaitləri və proqramların, monoqrafiyaların, həmçinin, “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti”, “Konfliktologiya” fənlərinə dair elmi əsərlərin yazılmasında və s. istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin Azərbaycanda və xaricdə dərc etdirdiyi elmi məqalələrində və konfrans məruzələrində öz ifadəsini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin “Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələri və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz paraqraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 19550; I fəsil 60513; II fəsil 95422; III fəsil 62302 və nəticə 8502, bütövlükdə, dissertasiyanın həcmi 248205 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin **birinci fəsl**i – **“Siyasi münaqişələrin həllinə dair başlıca modellərin səciyyəsi”** – iki paragrafdan ibarətdir. **“Həll modellərinin elmi-siyasi və beynəlxalq-hüquqi əsasları”** adlı **birinci paragrafda** siyasi münaqişələrin həllinə dair müasir elmi baxışlar nəzərdən keçirilib və bir sıra məsələlər önə çəkilməmişdir: **a)** “siyasi münaqişə”, “beynəlxalq siyasi münaqişə” və “beynəlxalq münaqişə” anlayışlarına və yaranma səbəblərinə dair müxtəlif yanaşmalar; **c)** siyasi münaqişələrlə bağlı beynəlxalq hüquqda legitimlik problemləri;¹⁷ **ç)** siyasi münaqişələrin həlli modellərinin təsnifatı problemləri və s.

Beynəlxalq münasibətlərə dair terminologiyalara nəzər yetirdikdə məlum olur ki, “siyasi münaqişə”, “beynəlxalq siyasi münaqişə” və “beynəlxalq münaqişə” anlayışları tarixin müxtəlif dövrlərində konseptual mənada dəyişikliklərə və transformasiyalara məruz qalmışdır. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, siyasi münaqişələr zaman keçdikcə təbii hal olaraq daxili və xarici (beynəlxalq) münaqişələrə ayrılmışdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində milli dövlətlərin qurulması ilə beynəlxalq siyasi münaqişələrin subyekt rolunda daha çox dövlət və ya dövlətlər ittifaqı çıxış etməyə başladı. Buna görə də XXI əsrdən başlayaraq yeni dövrün tələbləri ilə beynəlxalq münaqişələrin səbəbləri, iştirakçıları, məzmunu və xarakteri dəyişilmiş, proses daha da siyasiləşmişdir.

Paragrafda siyasi münaqişələrin həlli variantlarının müxtəlif göstəricilərə görə qruplaşdırılması məsələləri də araşdırılmışdır. Siyasi təcrübədə və beynəlxalq hüquqda problemə dair mövcud olan mümkün həll modelləri bir araya gətirilərək təhlil edilmişdir.

Birinci fəslin “Dünya təcrübəsində siyasi münaqişələrin dövlət quruluşuna görə nizamlanma modelləri” adlı **ikinci paragrafında** etnosiyasi münasibətlərin konstitusional-müqavilə

¹⁷ Цуциев, А. Перспективы урегулирования Осетино-Грузинского конфликта в Южной Осетии и вокруг него // Бюллетень Центра социальных гуманитарных исследований Владикавказского Института управления, – Владикавказ: – 1999. №2, – с. 113.

əsasında qurulması variantları araşdırılmışdır. Tədqiqatımızda həll modellərinin dövlət quruluşu formalarına uyğun olaraq təsnifatlaşdırılması və sistemləşdirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Təsnifata müvafiq olaraq aşağıdakı modellər dissertasiyada dərinlən tədqiq edilmişdir: **a)** federativ dövlət quruluşunda “ərazi federalizmi”; **b)** federativ dövlətə xas “icma federalizmi”. Burada hər iki həll modelinin özünü daha çox doğrultduğu bir çox dövlətlərin təcrübələri – İsveçrə Kanada, Rusiya¹⁸ ərazi federalizmi və Belçika icma federalizmi¹⁹ modelləri – dərinlən təhlil edilmişdir; **c)** “konfederativ ittifaq”. Bu model üzrə nümunələr daha çox tarixi səciyyə daşıyır və hazırda, demək olar ki, onlardan istifadə edilmir. Lakin tarixən mövcud olmuş bu növ modellərin araşdırılması məqsədə müvafiq görülmüşdür; **ç)** “milli dövlət idarəçiliyi”. Burada unitar dövlət quruluşu modelinin tipik nümunəsi kimi Finlandiyanın tərkibində Aland adaları, İtaliyada Cənubi Tirol və Triest, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya krallığında isə Quzey İrlandiya nəzərdən keçirilmişdir²⁰; **d)** başqa səciyyəli modellər. Həmin

¹⁸ Switzerland's Constitution and Federalism: [Electronic resource] / – 2019, 5 June. URL://<http://swiss-government-politics.all-about-switzerland.info/>; Levesque R. For an Independent Quebec: [Electronic resource] / – 2019, 5 March. URL:<https://www.foreignaffairs.com/articles/canada/1976-07-01/independent-quebec>; Государственный Совет Республики Татарстан. Декларация о Государственном суверенитете Татарской Советской Социалистической Республики: [Электронный ресурс] / – 2018, 18 сентября. URL:// <http://www.gossov.tatarstan.ru/dokument/deklaracia/>

¹⁹ Why did Belgium never fall apart into Flanders, Wallonia, and a German-speaking Belgian country?: [Electronic resource] / – 2019, 5 May. URL: <https://www.quora.com/Why-did-Belgium-never-fall-apart-into-Flanders-Wallonia-and-a-German-speaking-Belgian-country>.

²⁰ The Ministry for Foreign Affairs of Finland. The special status of the Aland Islands: [Electronic resource] / – 2019, 11 June. URL: <https://um.fi/the-special-status-of-the-aland-islands>; Mayr, W. The South Tyrol Success Story. Italy's German-Speaking Province Escapes the Crisis: [Electronic resource] / – 2019, 5 January. URL: // <http://www.spiegel.de/international/europe/the-south-tyrol-success-story-italy-s-german-speaking-province-escapes-the-crisis-a-713438.html>; Trieste. Italy. Encyclopaedia Britannica: [Electronic resource] / – 2019, 5 March. URL: <https://www.britannica.com/place/Trieste-Italy>

modellərə misal olaraq isə Deyton (Çeçen), Kipr, Olster, “Kosovo nizamlanması”, “Assosiativ dövlət”, “Ərazi mübadiləsi”, “Ümumi dövlət” və s. göstərilə bilər. Bu modellərdən bəzi münaqişələrin tənzimlənməsində müəyyən qədər istifadənin mümkünlüyü nəzərə alınaraq bir sıra başlıca məqamlar araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin birinci fəslində öyrənilən məsələlər üzrə gəldiyimiz ümumi qənaətləri qısaca belə ifadə etmək olar: müasir dövrdə dövlətlə onun ərazisində yaşayan milli azlıqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində mütləq beynəlxalq-hüquqi normalara əsaslanılması lazım gəlir; bu kontekstdə də “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipi əsas götürülməlidir; eyni zamanda beynəlxalq hüququn prinsiplərinə yanaşmada qeyri-müəyyənliyə və ikili təfsirə yol verilməsi qəbul edilməzdir; son zamanlar siyasi münaqişələrin həlli sahəsində müəyyən müsbət beynəlxalq təcrübə qazanılsa da, bu sahədəki siyasi-hüquqi baza və həll mexanizmləri arasında xeyli fərqlilik münaqişələrin həllində problemlər yaradır.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** – **“Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair diplomatik danışıqların nəticəsizliyi”** – üç paragrafı əhatə edir. Fəslin **birinci paragrafı “Münaqişənin yaranması və nəticələri”** adlanır. Burada iki istiqamət üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində gəlinən mühüm elmi qənaətlərimizi aşağıdakı təsnifatlaşdırma ilə xülasə-tezislər formasında ifadə etmək mümkündür:

1. Müstəqil Azərbaycan üçün süni şəkildə yaradılmış problemin səbəblərinin ümumiləşdirilmiş ifadəsi.

a) Qarabağın önəmli geostrateji mövqeyi və onun böyük güclərin maraqlarının toqquşma və kəsişmə nöqtələrini təşkil etməsi;

b) Azərbaycan coğrafiyasının vahid siyasi məkan kimi bərqərar olmaması problemi;

c) 1923-cü ildə heç bir tutarlı, obyektiv və hüquqi-ədalətli əsaslar olmadan DQMV-nin yaradılması;

ç) Sovet hökuməti və müstəqillik dönəmində azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda və keçmiş DQMV-də “etnik təmizləmə” siyasətinin və inzibati-ərazi dəyişikliklərinin aparılması.

2. Beynəlxalq münasibətlərə aid bəzi nəzəriyyələrə və müəyyən tələyüklü hadisə-proseslərə əsaslanmaqla Ermənistan-Azərbaycan

münaqişəsinin fərqli dövrləşdirilməsinin aparılması və nəticələrinin təhlili.

a) münaqişə Birinci Dünya müharibəsinin sonlarından etibarən mövcuddur. Sovetlər İttifaqının dağılması ilə vəziyyət xeyli kəskin formada dəyişdi və hərbi müstəviyə keçdi. Dissertasiyada münaqişə şərti olaraq altı mərhələyə bölünmüşdür. Bu mərhələlərin hər birinin isə ayrı-ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilmişdir;

b) sonuncu mərhələdə Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətlər, o cümlədən “etnik təmizləmə”lər, soyqırımlar xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Belə ki, 1992-ci ilin fevralın 26-da əhalisinin hamısı azərbaycanlı olan Xocalıda soyqırım törədilmiş, 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qocalar olmaqla, 613 sakin inanılmaz qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir;

c) ümumiyyətlə, təcrübə göstərir ki, danışıqlar prosesində tərəflərin və ya bir tərəfin imitasiya ilə vaxt uzatması, bundan əlavə mübahisəli və gərgin vəziyyətdə kəskin fikir ayrılıqları nizamlanma mərhələsindən tez bir zamanda geriyyə (hərbi qarşıdurmaya) qayıdırsa səbəb olur. Bu baxımdan Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı son illərdə yaşanan hadisələr xüsusi ilə seçilir;

d) Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrinin nəticələri, onların yaratdığı yeni hərbi-siyasi-diplomatik vəziyyət, müharibələrin maddi-mənəvi zərərləri dissertasiya işində ayrı-ayrılıqda və müqayisəli formada nəzərdən keçirilən məsələlərdəndir;

e) Böyük qələbə nəticəsində Qarabağın azad olunmasından sonra Ermənistanın Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi zərərlə bağlı araşdırmaların aparılması və buna müvafiq hüquqi addımların atılması məsələləri də tədqiqata cəlb edilmişdir.

İkinci fəslin “Münaqişənin nizamlanmasına dair danışıqlar prosesinin təhlili” adlı ikinci paraqrafında sülh prosesinin xüsusiyyətləri araşdırılır; münaqişələrin həllində beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən siyasi metodun hər iki qolu – diplomatik danışıqlar və vasitəçilik institutu formatı – nəzərdən keçirilir; bunlara uyğun yanaşmalar və taktiki üsullar münaqişənin həllinə dair müzakirələr müstəvisində öyrənilir; münaqişəyə dair

danışıqlarda “açıq” və “gizli” diplomatiya və “danışıqlar xatirinə danışıqlar” meylə təhlil edilir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair aparılan danışıqların xüsusiyyətləri çoxtərəflidir, demək olar ki, dünya təcrübəsində rast gəlinən xeyli sayda taktiki üsullarla zəngindir və bu baxımdan da proses xüsusi tədqiqat tələb edir. Qeyd edək ki, ATƏT-in Minsk Qrupu formatı tədqiqat zamanı hərtərəfli təhlil edilmiş, vasitəçilik institutunun formalaşması zərurəti və mərhələləri bir çox aspektdən işıqlandırılmışdır. Xüsusilə danışıqlarda “münaqişə tərəfləri” ilə bağlı manipulyasiyalar, “iki tərəf” və ya “tərəflər” anlayışları, həmçinin münaqişənin adlandırılması kimi məsələlər problemin ifrat dərəcədə siyasiləşdirilməsinin göstəricisidir²¹.

Münaqişənin ilkin mərhələsindən indiyədək göstərilən bütün vasitəçilik təşəbbüsləri və onların kontekstində diplomatik danışıqlar ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur. Burada habelə münaqişənin həllinə dair təklif olunan variantların nəzəri və praktiki aspektləri, destruktiv və konstruktiv tərəfləri açıqlanır. Həm də tərəflərin ayrı-ayrı məsələlərə dair konkret maraqları və mövqeləri səciyyələndirilir.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı – “ATƏT-in Minsk Qrupunun təklif etdiyi həll modelləri: hüquqi-siyasi dəyərləndirmə” – vaxtla vasitəçilər tərəfindən münaqişə tərəflərinə rəsmən təklif olunan nizamlaşma modellərindən bəhs edir. Təklif olunmuş modellərə müvafiq surətdə tədqiqat zamanı paragraf aşağıdakı bəndlərə bölünmüş və buna uyğun araşdırma aparılmışdır: **1) “Paket həll”. 2) “Mərhələli həll”. 3) “Ümumi dövlət”. 4) “Çərçivə sənədi”.** Bu dörd sənədin nəzəri-hüquqi bazası və vaxtla tətbiqi imkanları ilə bağlı bunları fərqləndirmək olar:

a) “Paket həll” və ya “Bağlama” diplomatik danışıqlarda istifadə olunan taktiki üsuldur. Bu halda bütün mübahisəli məsələlər bir-birinə bağlanaraq tərəflərə vahid paket daxilində təklif olunur. 1997-ci il iyulun 18-də rəsmən bəyan edilən bu, ilk plan “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlaşmasına dair hərtərəfli saziş” adlanır. Həmin sənədə əsasən Qarabağın ermənilər yaşadığı əraziyə Azərbaycan

²¹ Vaal, T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşı yollarında / T.Vaal. – Bakı: İlay MMC, – 2008. – s. 266.

tərkibində yüksək özünüidarəetmə səlahiyyətləri verilməli idi. Lakin əraziyə belə bir statusun verilməsi Azərbaycan üçün tam məqbul sayıla bilməzdi. Plan eyni zamanda Ermənistanda iqtidardaxili müxalifəti və qondarma “qurumu” narahat etdiyindən qəbul olunmadı;

b) “Mərhələli həll” planı diplomatik danışıqlarda əməkdaşlıq çərçivəsində nəzərdən keçirilən taktiki metod idi. “Paket həll”dən fərqli olaraq onun reallaşması bir neçə mərhələdən keçə bilərdi. Minsk Qrupu həmsədrlərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı 1997-ci il dekabrın 2-də təqdim etdikləri “Mərhələli həll” planı rəsmi olaraq “Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş” adlanırdı. Yeni layihə əvvəlki plandan (“Paket həll”dən) fərqli olaraq münaqişənin iki mərhələdə həllini nəzərdə tuturdu. Tərəflərin hər hansı bir formada razılığa gələ bilmədiyi status məsələsi isə ikinci mərhələyə saxlanıla bilərdi. Hər iki prezident sənədə razılıq versə də, L. Ter-Petrosyanın R. Köçəryanla əvəzlənməsi planın reallaşmasını əngəllədi;

c) əvvəlki iki planın Rusiya və Ermənistanın mövqeyi üzündən iflasa uğraması ilə 1998-ci il noyabrın 7-də yeni layihə – “Ümumi dövlət” planı – tərəflərə təqdim edildi. Plan unitar dövlət olan Azərbayanda qondarma “DQR”-in yaradılmasını və konfederativ sistemə keçidi nəzərdə tuturdu. Təklif Ermənistan tərəfindən ləngimədən qəbul edilərsə də, Azərbaycan haqlı olaraq həmin sənədi heç müzakirəyə belə çıxarılmaması ilə əsla razılaşmadı;

ç) 2006-cı ildə Minsk Qrupunun amerikalı yeni həmsədri M. Brayza ATƏT-in Daimi toplantısının Vyanadakı iclasında xüsusi bəyanatla çıxış etdi. Digər həmsədrlərin də adından bəyan edilən bu sənədin rəsmi adı “Nizamlanmanın prinsiplərinə dair həmrəylik Memorandumu”dur. Bu, münaqişənin nizamlanmasına dair ATƏT tərəfindən təklif olunan axırıncı model idi. Bu plana bir neçə dəfə vasitəçilər tərəfindən dəyişiklik edilmişdi. Nəticədə ATƏT XİN-in 2007-ci il 27 noyabr tarixli iclası ərəfəsində həmsədrlərin təkliflər paketi (“Madrid sənədi”) hər iki dövlətin Xarici İşlər nazirinə təqdim olundu. “Madrid prinsipləri” uzun müzakirələrdən sonra 2009-cu il avqustun 10-da həmsədrlər tərəfindən birgə bəyanatla elan edildi. 6

bənddən ibarət olan bu sənəd də münaqişənin mərhələlərlə nizamlanmasını lazım bildirdi.

Ümumiyyətlə isə, öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənən danışıqlar prosesinə dair qənaətlərimiz dissertasiyanın ikinci fəslində bu cür qruplaşdırılmışdır: dünya təcrübəsindəki əksər müvafiq diplomatik yanaşmalar və taktiki üsullar danışıqlar prosesində sınaqdan keçirilmişdir;²² davamlı nəticəsizlik Minsk Qrupunun vasitəçilik missiyası ətrafında vaxtaşırı, qızgın mübahisələrə rəvac verirdi; BMT TŞ-nin münaqişənin ədalətli həllini nəzərdə tutan dörd qətnaməsinin (822, 853, 874 və 884 sayılı) icra olunması sanki “unudulurdu”; bu vəziyyət, yəni otuz ilidək davam edən danışıqlardakı nəticəsizlik, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün hərbi yolla bərpa edilməsini şərtləndirirdi.

Dissertasiya işinin sonuncu, **üçüncü fəsl** “**Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərbi yolla həllini şərtləndirən amillər, beynəlxalq hüquqi və mənəvi əsaslar**” adlanır. Onun **birinci paraqrafı** “**Münaqişənin həllində beynəlxalq təcrübədən faydalanma imkanları: problemlər və qənaətlər**” adlanır.

Burada əvvəlcə siyasi münaqişələrin həlli modellərinin tarixi müstəvidə vaxtla Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, siyasi münaqişələrin həllində istifadə olunan modellərin hamısının tətbiqi mümkün və ya zəruri idi. Tədqiqatımızda vaxtla Azərbaycan tərəfindən münasib bilinmiş daha çox ədalətli, kompromis variantlar nəzərdən keçirilmişdir. Bu istiqamətdəki araşdırmalarımızın nəticələri aşağıdakı kimi dəyərləndirilə bilər:

1) Aland, Triest və Cənubi Tirol modellərindən istifadə imkanları. Adları çəkilən hər üç model unitar dövlətlərdə artıq tətbiq olunubdur. Bu baxımdan onlardan istifadə imkanları daha real görünə bilərdi. Belə ki, Aland modelinin tətbiqi halında keçmiş DQMV-yə Azərbaycan Respublikasının tərkibində özünüidarə hüququ verilə bilərdi. Yeri gəlmişkən, modeldən yararlanma imkanlarını istisna edən

²² Лебедева, М.М. Технология ведения переговоров / Москва: М.М.Лебедева. – Москва: Аспект Пресс, – 2010. –с. 102-105.

əks-dəlillər də paraqrafda ayrıca araşdırılmışdır. Triest²³ və Cənubi Tirol modellərinin də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsinə tətbiqinə dair rəsmi və qeyri-rəsmi dairələrdə müəyyən fikir mübadiləsi aparılmışdır.

2) *Tataristan modelindən faydalanma imkanları və problemlər.* Beynəlxalq elmi siyasi çevrələrdə diqqəti cəlb edən bu model əsasən federativ dövlət quruluşu sistemə xas göstəricilərə malikdir. Bu isə unitar dövlət quruluşu olan Azərbaycan Respublikası üçün fərqli yanaşma tələb edirdi. Bu baxımdan da dissertasiya işində modeldən istifadə kompleks şəkildə deyil, ayrı-ayrı göstəricilər üzrə nəzərdən keçirilmiş və müvafiq məqamlar aydınlaşdırılmışdır.

3) *Müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik, lakin bəzi təsnifatlara uyğun gəlməyən nəzəri və ya əməli səpkili digər həll modelləri* də mövcuddur. Onlara “Assosiasiyalaşmış dövlət”, “Ümumi dövlət”, “Sintez variantı”, “Kipr presedenti”, “Deyton (Çeçen variantı)”, “Kosovo modeli”, “Olster nizamlanması” və s. nümunə kimi göstərilə bilər. Burada böyük dövlətlərin öz milli maraqları kontekstində statusun de-fakto mövcudluğunu hansısa əlverişli şərait və zamanda “de-yure” kimi (“Kosova təcrübəsi”) qəbul etdirmək cəhdi xüsusi olaraq araşdırılmış və bunun təhlükəli perspektivləri göstərilmişdir. Bu kimi modellərin vaxtılıq istifadəsinin qeyri-mümkünlüyü birmənalı olaraq vurğulanmışdır.

Postsovet məkanındakı münaqişələr hazırda da dinamikliyi və hərbişəkilənməsi ilə seçilir. Belə ki: həll edilməmiş münaqişələrdə hərbi elementin hər zaman aktuallaşması və onun yenidən fəallaşması təhlükəsi mövcuddur; münaqişələrin beynəlxalq təcrübədə rast gəlinən başlıca həll metodlarından biri də hərbi variantdır; ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin vacibliyi kontekstində hərbi yoldan istifadə özünümüdafiə hüququdur; buna görə də Azərbaycan Respublikası beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ərazilərini işğaldan hərbi yolla azad etmək hüququnu daima özündə saxlayırdı. Nəticədə

²³ İlham Əliyev Brüsseldə “Euronews” telekanalına müsahibə vermişdir: [Elektron resurs] / – 2018, 08 dekabr. URL: <https://president.az/articles/2500>

yuxarıdakı həll modellərdən istifadənin qeyri-mümkünlüyü də Vətən müharibəsini şərtləndirdi.

Üçüncü fəslin “Vətən müharibəsi ərafəsində regionda geosiyasi və hərbi vəziyyət” başlıqlı ikinci paraqrafında olduqca vacib və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir dövr tədqiq edilir. Burada Ermənistanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz məskunlaşdırma siyasətinə toxunulur və məsələ bir çox cəhətlərdən dəyərləndirilir. Tədqiqatda habelə bu vəziyyətin Ermənistanda Nikol Paşinyanın hakimiyyəti dönəmində də davam etdirildiyi və bütün bunların isə danışıqlar prosesinə mənfi təsir göstərdiyi vurğulanır.

Bunlarla yanaşı dissertasiyada qeyri-qanuni məskunlaşdırma siyasətinə hüquqi yöndən, beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənədləri, hər iki dövlətin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr və s. müstəvisində də baxılmış, Ermənistan dövlətinin hüquqi məsuliyyəti qeyd edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan tərəfi bu vəziyyəti daimi diqqətdə saxlamış, müvafiq beynəlxalq və regional təşkilatlar qarşısında vaxtaşırı məsələ qaldırmış, onlardan problemə münasibət bildirmələrini tələb etmişdir²⁴.

Bu paraqrafta araşdırılan digər məsələ isə Aprel döyüşlərinin siyasi-diplomatik nəticələridir. Azərbaycan üçün xüsusi önəm kəsb edən Aprel döyüşlərinin təhlili zamanı bir sıra maraqlı məqamlar üzə çıxır: **a)** 2011-ci ildə keçirilən və əslində nəticəsiz yekunlaşan məlum Kazan görüşünün son illərin diplomatik danışıqlarında axırıncı ciddi cəhd kimi də dəyərləndirilməsi; **b)** rəsmi Bakının Kazan görüşündən dərhal sonra silahlı qüvvələrin hərbi nümayişi taktikasına üstünlük verməsi; **c)** Müdafiə nazirliyində aparılan kadr, struktur islahatları və hərbi-milli ruhun yüksəldilməsinə yönəlik fəaliyyət; **ç)** 2014-cü ilin yanvarından 2016-cı ilin aprelinə qədər Ermənistan tərəfindən atəşkəsin pozulması, silahlı toqquşmalar və s. proseslər ciddi hərbi qarşıdurmanın başlanılmasını şərtləndirdi. Dördgünlük Aprel döyüşləri nəticəsində Azərbaycan məlum atəşkəsdən sonra ilk dəfə olaraq bir sıra kəndləri və strateji yüksəklikləri azad etdi. Aprel

²⁴ Süleyman, T.R. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz məskunlaşma: hüquqi və siyasi aspektləri // Tarix və onun problemləri, – Bakı: 2015. №1, – s. 244-245.

qələbəsinin davamı olan 2018-ci ildəki Günnüt zəfəri də burada tədqiqatə cəlb edilmişdir.²⁵

Dissertasiya işinin sonuncu fəslinin “**Azərbaycanın Vətən müharibəsinin siyasi-diplomatik nəticələri**” adlı sonuncu **paraqrafı** xüsusi olaraq İkinci Qarabağ müharibəsinin siyasi-diplomatik məsələlərinin analitik izahına həsr edilmişdir. 2016-cı ilin Aprel savaşıdan başlayaraq qeyri-sabit vəziyyət və bunun ardınca Ermənistanda münaqişənin sülh yolu ilə həlli imkanlarının qəbul edilməməsi kimi məsələlər nəzərdən keçirilmiş, İkinci Qarabağ müharibəsindən öncəki durum təhlil edilmişdir. Nəticədə 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan 44 günlük Vətən müharibəsinin araşdırılmasına dair aşağıdakı işlər görülmüşdür:

a) 2020-ci ilin 10 noyabr üçtərəfli razılaşmasınadək 5 şəhər (Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və Şuşa) 4 qəsəbə və 286 kəndin işğaldan azad edilməsi,²⁶ məlum bəyannamədən sonra isə 3 rayonun (Ağdam, Kəlbəcər və Laçının) ermənilər tərəfindən boşaldılması və Laçın dəhlizi ilə əlaqədar məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir;

b) hər iki tərəfin müharibədəki itkiləri ilə bağlı rəsmi və qeyri-rəsmi məlumatlar müqayisə olunmuşdur;

c) torpaqlarımızın işğaldan azad edildiyi ərəfədə dünya dövlətlərinin və bir sıra təşkilatların məsələyə dair münasibətləri, mövqeyi və rolu təhlil edilmişdir. Xüsusilə ATƏT-in Minsk Qrupunun üzvlərinin, o cümlədən Rusiya və Türkiyənin yeni geosiyasi vəziyyətdəki rolu önə çəkilmişdir. Müharibənin niyə məhz 2020-ci ildə başlaması, Rusiyanın mövqeyindəki dəyişikliklərin səbəbləri, Fransanın ermənipərəst mövqeyi, Türkiyənin aktiv fəaliyyətinin və proseslərə müdaxilə imkanlarının genişlənməsi nəzərə alınmışdır. Türkiyənin Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstəyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

²⁵ Günnüt zəfəri: [Elektron resurs] / – 2019, 08 aprel. URL:<https://mod.gov.az/az/pre/23254.html>

²⁶ Azerbaijani cities, settlements and villages liberated from occupation: [Electronic resource] / – 2020, 20 November. URL:<https://mod.gov.az/en/news/azerbaijani-cities-settlements-and-villages-liberated-from-occupation-11189.html>

d) Azərbaycanın ərazilərini tam olaraq nəzarətə götürməsinə şərtləndirən amillər, məlum atəşkəs bəyannaməsinin detalları və yeni geosiyasi reallıqlar araşdırılmışdır. Rusiya sülhməramlılarının regionda ən azı 5 il müddətində mövcudluğu və buna müvafiq Azərbaycanın gələcək siyasətinin təhlilinə cəhd göstərilmişdir.

e) Vətən savaşındakı zəfərdən sonra Azərbaycanın Qarabağla bağlı daxili və xarici siyasətində sistemli yanaşması təhlil edilmişdir. 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cumhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın imzaladığı Şuşa bəyannaməsinin yaratdığı yeni geosiyasi nəticələr araşdırılmışdır. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanı ilə yaradılan Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının siyasi hədəfləri nəzərdən keçirilmişdir.

Üçüncü fəsilə bağlı ümumiləşdirmə və nəticələri bu cür ifadə etmək olar: beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan həll modellərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə tətbiqi həmişə fərqli yanaşma tələb edirdi; hər hansı bir həll modelinin olduğu kimi və tam şəkildə bu münaqişənin nizamlanmasına tətbiqi mümkünsüz idi; əksər mütəxəssislərin də fikrincə, yalnız və sadəcə modellərin müəyyən mütərəqqi elementlərindən istifadə oluna bilərdi; bu zaman Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini digərlərindən fərqləndirən bir sıra fərqli xüsusiyyətlər və səbəblər nəzərə alınmalı idi; nizamlanma prosesinin istənilən mərhələsində Azərbaycan “güc tətbiqetmə və silahlı qüvvədən istifadə” hüququnu daima özündə saxlayırdı; Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərbi yolla həllini şərtləndirən bir sıra vacib hadisələr cərəyan edirdi; eyni zamanda Vətən müharibəsinin beynəlxalq hüquqi və mənəvi əsasları Azərbaycana hədəfinə nail olmağa imkan yaratdı.

Dissertasiyanın “**Nəticə**”sində elmi araşdırmaya yekun vurulur. Tədqiqatla bağlı elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilir. Habelə elmi-əməli dəyərə malik olan təkliflər irəli sürülür və tövsiyələr verilir. Beləliklə, sonda müəllif belə qənaətə gəlir ki: müasir dövrdə siyasi münaqişələrin həlli sahəsində müəyyən təcrübə əldə edilsə də, bəlli səbəblərə görə bu modellər yetərli və birbaşa istifadə edilə biləcək nümunələr yarada bilmir; beynəlxalq siyasi

münaqişələrin nizamlanma modelləri müəyyən siyasi-hüquqi əsaslara və mexanizmlərə malik olmalarına baxmayaraq, bu sahədə də konkret vahid hüquqi bazanın formalaşmaması və “sənədlərin bolluğu” kimi məsələlər ciddi problem olaraq qalır; rəsmi Bakı araşdırılan siyasi həll modellərinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına tətbiqinə dair təklifləri beynəlxalq hüquq çərçivəsində əsaslı dəlillərlə qəbul etməmişdir; münaqişənin dinc yollarla nizamlanması imkanları tükəndikdə Azərbaycan münaqişənin hərbi yol ilə həlli təcrübəsini qazanmışdır; Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın iqtisadi-hərbi-siyasi qüdrəti və onun nəticəsində qazanılan Aprel qələbəsi və Vətən müharibəsi dövlətimizin münaqişənin həllinə dair hədəfini reallaşdırdı və əsla qəbul edilməz olan bəzi həll modellərinin müzakirəsini, o cümlədən statusla bağlı təklifləri tamamilə rədd etdi.

Hərbi mərhələnin bitdiyi və indiki siyasi-diplomatik faza dövründə iki ölkə arasında post-münaqişə münasibətləri yaşanır. Azərbaycan Ermənistanın işğalından azad olunmuş Qarabağın və Qərbi Zəngəzurun tez bir vaxtda dirçəldilməsinə yönələn mühüm layihələrin yerinə yetirilməsinə böyük uğurla başlayıb.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair danışıqlarda yanaşmalar və taktiki üsullar // – Qafqaz Universiteti Gənc Tədqiqatçıların Birinci Elmi Konfransının materialları. – 2013-cü il. – 26-27 aprel. – № 1. – s. 176-177.

2. Qarabağın dağlıq bölgəsi ilə bağlı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi // Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – 2013-cü il. – 01-04 may. – № 4. – s. 524-528.

3. Etnosiyasi münaqişələrin həllində muxtariyyət məsələsinə dair // – AR-nın Təhsil Nazirliyi və ADU, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi konfransının materialları. – 2013-cü il. – 19-20 dekabr. – № 38. – s. 515-517.

4. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın məskunlaşma siyasəti: problemlər və yanaşmalar // – Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və insan hüquqları beynəlxalq konfransının tezislər toplusu. –2014-cü il. –10 aprel. – № 1. – s.150.

5. Türkiyə Ermənistan yaxınlaşma politikası: Azərbaycanın çıxarları və pozisyonu // – Süleyman Demirel Universitesi Küresel sorunlar və çözüm arayışları. 2. Uluslararası Davraz Kongresi. Isparta, Türkiyə Cümhuriyyəti. – 2014. –29-31 mayıs. – № 2. – s. 1329-1354.

6. Unitar dövlətlərdə muxtar ərazi problemləri: baxışlar və mövqelər // – Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi jurnalı. – 2014. – № 3 (39). –s. 352-355.

7. Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair diplomatik danışıqların xüsusiyyətləri: formatlar, yanaşmalar və üsullar // – Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi jurnalı. – 2014. – № 4 (40). – s. 367-377.

8. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz məskunlaşma: hüquqi və siyasi aspektləri // – BDU-nun “Tarix və onun problemləri” elmi jurnalı. – 2015. – № 1. – s. 244-248.

9. Исторические корни Армяно-Азербайджанского конфликта: Политическая и правовая оценка // – International scientific journal Law and politology. Chisinau, Moldova.– 2015. – № 32. – p. 75-81.

10. Beynəlxalq hüquqda etnosiyasi münaqişələrin həllinə dair nəzəri yanaşmalar // – Bakı Dövlət Universitetinin “Tarix və onun problemləri” elmi jurnalı 2019. –№ 1. – s. 216-219.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 noyabr 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰ -da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı ş., Lermentov küç., 74.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 oktyabr 2021-ci il tarixində il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.10.2021

Kağız formatı: A5

Həcm:40776

Tiraj: 100